

ABŞERON MEMARLIĞI ŞAMİL FƏTULLAYEV-FİQAROVUN TƏDQİQATLARINDA

Abşeronun coğrafi mövqeyinin Xəzər dənizi sahillərində olması, onun sosial-iqtisadi şərtləri, tarixi inkişafı bu yarımadanın daxili sisteminin xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Abşeronun zəngin maddi-mədəni irsi kurqanlarda arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış antropomorfik heykəllər, üzərində çılpaq fiqurların əks olunduğu qablar, dövrünün bədii təsvir problematikası üzrə unikalıdır və hər biri qədim Abşeron mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini əks etdirir. Bareliefəflərin yüksək plastik həlli, rəsmlərin incə təsviri, formaların reallığı insan beynində Abşeronun yaşayış məskənlərinin qədim dövrünün təsvirini yaradır. Bu tarixi kəndlər min illər boyu fərdi şəhərsalma nümunəsi kimi mövcud olmuşlar. Onlar Abşeron tarixinin müxtəlif dövrlərində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Onların şəhərsalma quruluşu və hədudları memarlığın xüsusi aləminə, qədim təbiətin üfüqi xətti fonunda, dəqiq həndəsi forması və fiqurları ilə daxil olmuşdur. Abşeronun infrastrukturu bir çox yüzilliklər ərzində, daimi müharibələr və sarsıntılar şəraitində inkişaf etmiş, enişlər və yüksəlişlər iqtisadi hadisələri müşahidə etmiş və bu öz növbəsində ölkənin memarlıq inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Abşeron yarımadasının o qədər də böyük olmayan ərazisində, Şirvanşahlar sülaləsi (XI-XV əsrlər), Səfəvilər dövləti (XVI-XVIII əsrlər), Bakı xanlıqları (XVIII əsr) və kapitalizm dövrünün (XIX-XX əsrlərin əvvəlləri) daşlarda donub qalmış memarlıq irsi onun tarixini yazmışdır.

Cənub günəşinin bol işıq və kölgələri sayəsində burada təsadüfi heç bir forma və həcmilik yoxdur, həndəsədə olduğu kimi hər şey rəşional, eyni zamanda təbiidir.

Abşeronun müəyyən bir vaxtlarda ticarət yollarından, xüsusilə böyük İpək Yolundan kənarda qalmasına baxmayaraq, onun qədim dövrlərdən tanınan nefti, duzu, zəfəranı, Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi ilə dəniz məhsullarına sahib çıxması, onun beynəlxalq əlaqələrə cəlb olunmasına şərait yaratmışdır. Bura həm də özünü təbii alovların çıxdığı bir məkan kimi Hindistan zəvvarlarını da özünə cəlb etmişdir.

Böyük təbii sərvətlərin və coğrafi imkanların mərkəzləşdiyi Abşeronda 39 tarixi məntəqə, özünəməxsus memarlıq, şəhərsalma mədəniyyətini yaratmışdır.

Abşeronun möhtəşəm əhəngdaşının yaratdığı memarlıq “möcüzələri”, Suraxanıda Atəşgah məbədi, Mərdəkan, Ramana, Şağan, Nardaranın hərbi-müdafiə qurğuları, Sanqaçalın, Balaxanının karvansarayları, Qala, Mərdəkan, Maştağa, Keşlənin qum hamamları, orta əsr yadigarları Tuba-Şahi, Hacı-Ramazan, Hacı Baxşı və s. məscidləri təkamül prosesində, XIX-XX əsrin əvvəllərində Avropa memarlığının, müxtəlif memarlıq-dizayn üslublarının təsiri altında, böyük həcm-məkan tutumlu dini tikililərin Əmircanda M. Muxtarov, Nardaranda Ağa, Cümə məscidlərinin, Buzovnada Eldarovların məscidlərinin tikintisinə kimi inkişaf etmişdir. Məhz bu tikililər Abşeronun yaşayış məskənlərinin mərhələlərlə inkişafına yardımçı oldu və nəticədə tarixi kəndlər-Mərdəkan, Qala, Şağan, Maştağa, Balaxanı və s. öz tam memarlıq simasını almış oldu.

Şamil Fətullayev-Fiqarovun bu məkanın özünəməxsus gözəllikləri ilə tanışlığı hələ kiçik yaşlarında Abşeron bağlarına valideynləri ilə gedərkən başlamışdır. Abşeron memarlığına olan məhəbbət isə tələbə olduğu, 1947-ci ildə ADNA-nın inşaat fakültəsinin memarlıq şöbəsinə daxil olub orada oxuyarkən Bakı və Abşeronda yerləşən abidələrin sevə-sevə rəsmlərinin çəkilməsi və ölçülməsində yaranmışdı. Demək olar ki, tələbəlik illərini Abşeron qalalarının, məscid və hamamlarının rəsmlərinin çəkilməsi ilə keçirmiş Şamil Fətullayevin bu peşəkar memarlıq sahəsi ilə ilk tanışlığı idi. İnstitutu bitirdikdə Mərdəkan qalasının bərpa layihəsini diplom işi kimi müdafiə etmişdi.

Fətullayevin ilk peşəkar işi 1952-ci ildə Abşeronda yerləşən qalaların tədqiqi və ölçülməsi ilə başlamış və bu günə kimi davam etməkdədir. Professor Azərbaycanın digər regionlarının memarlığını öyrənməklə, onların fonunda Abşeron memarlığına nəzər salmaqla davamlı olaraq böyük həcmli tədqiqatlar üçün materiallar toplamağa başlamışdır. Bu uzun bir proses idi. Yarımadanın 39 kəndində tədqiqat apararaq buradakı memarlıq irsini bircə-bircə tədqiq edərək ölçmək, həm böyük zəhmət, həm də böyük vaxt tələb edirdi. Yaxşı xatırlayıram, AEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda aspirant olarkən, elmi rəhbərimin öz istirahət günlərini Mərdəkanda ölçü işlərində keçirdiyinin şahidi olmuşam. Qışın soyuğundan, yayın istisindən asılı olmayaraq, tədqiqatçı-alim öz fotoaparatu və metrəsi ilə ölçü işlərində idi. Neçə illər sonra mən Abşeron qoruqlarını tədqiq edərkən, yerli əhali mənə Şamil müəllimin bu yerlərdə ölçü işləri ilə məşğul olduğu barədə məlumat vermişdi.

Şamil müəllim tədqiqatları zamanı abidələrin qorunub-saxlanılmasına da xüsusi diqqət və qayğı göstərir, onların bərpa layihələrini işləyib-hazırlayırdı. Belə bir faktı diqqətə çatdırmaq istəyirəm, Novruz bayramı qabağı, çərşənbə axşamlarının birində, kollektiv şəkildə Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun memar əməkdaşları ilə birlikdə Mərdəkandakı Pir Həsən türbəsinə və Axund Əbubürabın məqbərəsinə ekskurs etmişdik. “Bərpaçı”nın erməni ustaları tərəfindən abidədə bərpa işləri aparılırdı. Şamil müəllim işin gedişatı ilə maraqlanarkən, məqbərənin “sağlam” sütununun yenisi ilə əvəzləndiyini gördükdə xeyli əsəbiləşdi və sütunun yerinə qoyulmasını tələb etdi. Bizim Bakı kəndlərinə belə ekskursiyalarımız Şamil müəllimin başçılığı ilə dəfələrlə baş tutmuşdur.

Abşeron abidələrinin orta əsr memarlığı artıq uzun zamandan bəri müxtəlif tədqiqatçıların hədəfində olsa da, Şamil Fətullayevin məqsəd bir idi, “Abşeron memarlığı” monoqrafiyası yazılmalı idi. Faktiki olaraq kitab, Abşeron memarlığının qanunauyğunluğunun mahiyyətinə varmağa imkan yaradan tam miqyaslı tədqiqat və müəllif ölçüləri bazası üzərində qurulmalıydı.

Uzun illərin tədqiqatları yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılmasında mərkəzi mövqe tutan Abşeronun hərbi-müdafiə qalalarının, kənd quruluşunda dominant mövqeyə malik dini tikililərin, gözəl forma və siluetli gümbəzləri, qırmızı kərpicdən tikilmiş şaquli baca boruları olan hamamların, hörmətli şəxslərə tikilmiş türbələrin, su təchizatı qismində istifadə olunan ovdanların möhtəşəm simalarının təsnifatlarının işlənməsinə yardımçı oldu.

2007-ci ildə “Abşeron memarlığı” monoqrafiyası işıq üzü gördü. Bu monoqrafiya fərqli monoqrafiya idi. Abşeron memarlığına, onun plastik ağ əhəngəsinə böyük məhəbbət bəsləyən Şamil Fətullayev, kitaba öz qəlbini, məhəbbətini vermişdi. Xüsusilə müəllif tərəfindən ilk “cığırını” açdığı XIX-XX əsrin əvvəllərində inşa olunmuş memarlıq irsi diqqətdə saxlanılırdı. Yarımadanın yaşayış məskənlərində ictimai xarakterli orta əsr memarlıq nümunələri qənaətbəxş səviyyədə olsa da, “neft bumu” Abşeron memarlığının inkişafında böyük rol oynamışdı. Məhz kapitalizm dövründə yaşayış məskənlərinin orta əsrlərdən bəri formalaşmağa başladığı şəhərsalma quruluşu, xüsusilə məhəllə sistemi tamamlanmışdır.

Şamil Fətullayev monoqrafiyada Abşeronun 24 kəndinin relyef-iqlim, strateji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla şəhərsalma və məhəllə quruluşunu tədqiq edir. Kəndlərin memarlıq abidələrinin inkişafını mərhələlərlə inkişafını izləyən müəllif, onların şəhərsalma düşünlərinin, küçə şəbəkəsinin formalaşmasındakı rolunu açıqlayır. Şəhərsalma faktoruna çevrilmiş kəndlərin

dominantlarının yaşayış məskəninin siluetində yeri vurğulanır. Abşeron abidələrinin ilk dəfə olaraq müəllif tərəfindən plan quruluşuna görə tipoloji təsnifatı hazırlanır.

Monoqrafiyada Qərbi Avropa memarlığında bənzəri olmayan, Yaxın və Orta Şərqi hərbi memarlığında müstəsna bir hal olan Abşeron qalaları, Şamil müəllim tərəfindən memarlıq abidələrinin ilkin tiplərindən olmaqla tədqiq edilir. Tarixi kəndlərdə tikilmiş qalalar, bu və ya digər yaşayış məntəqəsinin salınmasına səbəb olmuş, tariximizin inqilabdan sonrakı dövründə, yeni gələn nəsillər tərəfindən dağıdılmışdır. Qalalar Balaxanı, Bilgəh, Binə, Buzovna, Qala, Keşlə, Mərdəkan, Maşağa, Məhəmmədi, Nardaran, Ramanı, Şağan, Şüvəlan kəndlərində inşa olunmuşdur. Onların arasında yalnız Mərdəkan (1187,1204), Ramanı (XIII), Nardaran (1301), Bilgəh (XIII) və Şağan (XII-XIII) kəndlərindəki qalalar bütövlükdə qorunub saxlanmışdır. Şamil Fətullayevin tədqiqatlarına görə, Qala(XIII-XIV), Buzovna(XII-XIII), Balaxanı (XIII-XIV) kəndlərində bu qalaların qalıqları qalmışdır, digər qalaların memarlıq-planlaşma, həcm-məkan xüsusiyyətləri haqda məlumatları tədqiqatçı arxiv materiallarına və yerli sakinlərlə söhbət əsnasında əldə etmişdir. Qalaların dislokasiyasını aparmış alim, onları planlaşdırma və həcm-məkan həllinə görə: düzbucaqlı və dairəvi donjonlu növə bölmüşdür.

Abşeronun tarixi kəndlərinin memarlıq siluetinin formalaşmasına təsir göstərən tikililər arasında müdafiə tikililərindən sonra, böyük həcm və memarlıq xüsusiyyətinə malik dini tikililər, müəllif tərəfindən ikinci tip abidələr kimi qeydə alınmışdır. Dini binalar məzmununa görə daha ideoloji, memarlıq-konstruktiv baxımdan isə daha sanballı idilər. Alim onların kəndin quruluşunda, məhəllənin vacib elementi kimi hamamlar, ovdanlar kimi mülki tikililər üzərində dominantlıq edərək, müsəlman ənənələrinə əsaslanaraq bu tikililərlə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərmişdir. Şamil Fətullayev Abşeron məscidlərini xronoloji olaraq 5 dövrə bölmüş (XIV-XV, XVII-XVIII, XIX, XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəli), plan kompozisiyası xüsusiyyətlərinə görə isə 7 tipdə təsnifləndirmişdir.

“Abşeron memarlığı” monoqrafiyasında müəllif, memarlıq tikililərinin 3-cü tipinə aid etdiyi hamamların yaşayış məntəqələrinin planlaşmasında və abadlaşmasında dini binalardan sonra daha aktiv rol oynadığını göstərməklə, onların gigiyena obyektləri olmaqla yanaşı, həm də çox funksiyalı təyinatını vurğulayır. Hər zaman islam dininin tələblərinə uyğun olaraq, dini tikililərin təsir zonasında yerləşən bu mülki tikililər məhəlli düşünlərin formalaşmasında çox zaman şəhərsalma faktoruna çevrilmişlər.

Plan-kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə müəllif hamamları 4 tipoloji təsnifata bölmüşdür. Bunlardan üçü XIX-XX əsrlərdə inşa olunmuş Avropa üslublu hamamları, III tip hamamlar isə orta əsrlərin Şərq üslublu “Qum” hamamlarını əhatə edir (Nardaran-1388, Maştağa-XVIII əsr, Bilgəh).

Şamil Fətullayev-Fiqarovun Abşeron tədqiqatlarında ovdanlar və karvansaraylar özünəməxsus yer tutur. Yarımsəhra ərazidə yerləşən Abşeron əhalisinin suya tələbatının ödənməsinə xidmət edən ovdanlar, yalnız yarımadaya məxsus özünəməxsus obyektlər kimi Azərbaycan memarlığı tarixində istisna bir hal kimi müəllif tərəfindən qiymətləndirilir. Onlara yalnız kəndlərdə deyil, həmçinin kəndləri bir-birilə əlaqələndirən yollar boyunca, karvansaraların yanında və hətta əhalinin çox az olduğu uzaq yerlərdə, karvan yolları üzərində də təsadüf etmək mümkün idi.

“Abşeron memarlığı” monoqrafiyasında yer almış, mülki tikililərin ən əhəmiyyətli yerlərindən birini tutan karvansaraylar, əsasən ticarət yollarının üstündə və tarixi yaşayış yerlərində yerləşirdi. Alimin tədqiqat obyektinə çevrilmiş dövrümüzdə gəlib çatmış karvansaraylar əsasən XIV-XVII əsrləri əhatə edir. Çoxsaylı karvansaraylar Şirvanşah I Xəlilullahın dövründə Bakı qalasında və yarımadanın müxtəlif kəndlərində inşa olunmuşdur. Fərqli planlaşma sistemli, müxtəlif motiv və üslublu karvansaraylar, daxili, qapalı həyətlə (Sanqaçal, Miəcik) və nisbətən kiçik ölçülü, həcmi vahidlər (Balaxanı, Nardaran) kimi orta əsrlərdə öz həllini tapmışdır.

Şamil Fətullayevun Abşeron memarlığında xüsusi əhəmiyyət verdiyi tikililərdən biri də dəvəliklərdir. Onun qeydlərinə görə dəvəliklər Buzovna, Maştağa, Bilgəh, Nardaran kəndlərinin ərazisində tikilsə də, hal-hazırda yalnız Güzdək kəndinin hər bir malikanəsində rast gəlinir. Tağ-tavan örtüklü bu mülki tikililər, öz böyük həcm-məkan həlli ilə yaşayış tikililərindən seçilirdi.

Abşeronun xatirə tikililəri tarixi-memarlıq və bədii nöqteyi-nəzərindən çox böyük maraq kəsb etməklə Şamil müəllimin də nəzərindən kənarda qalmamışdır. Artıq min illər müxtəlif həcm-məkan kompozisiyasına, planlaşdırma traktovkasına və əhəmiyyətinə malik olan bu tikililər, zəngin mədəniyyəti göstərməklə tarixi dövlət haqqında məlumat verir. Xatirə memarlığının bariz nümunəsi olan türbələri, tədqiqatçı araşdırmalarına görə xronoloji olaraq 4 dövrə (XIV, XIV-XVII, XVIII və XIX-XX əsrlər), memarlıq-planlaşdırma baxımından hər biri fərdi inkişaf xüsusiyyətinə görə 5 qrupa bölmüşdür. Bu türbələrin ən maraqlısı birinci qrupa, orta əsrlərə təsadüf edən Buzovna (1306), Şağan (1320), Suraxanı (1400) türbələridir ki, bu tikililər

xristian şəxslərə mənsub olaraq, hündür qaya üstündə inşa olunmuşdur. 4-cü qrupa daxil edilmiş türbələr pavilyon üslublu olub, atəşpərəstlərin cahartağını xatırladır. Bu qrupun bariz nümunələrindən olan Mərdəkandakı səkkizsütunlu Axund Əbuturab məqbərəsi M.Muxtarovun sifarişi ilə İ.K.Ploşko tərəfindən layihələndirilmişdir. Məzmununa görə dünyəvi səciyyəli tikilidə daş divarlar öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Abşeron memarlığının tədqiqində Şamil Fətullayev-Fiqarovun diqqətini çəkən və ilk dəfə onun tərəfindən araşdırılması, memarlıq elminə yeniliyi ilə qədəm basan Abşeron villaları olmuşdur. Yarımadaşın şimal sahilləri əlverişli iqlim xüsusiyyətləri ilə neft milyonçularının diqqətini cəlb etmiş və bu əraziləri özlərinin bağ sahələri kimi seçmişlər. Tədqiqatçı-alim naturada və arxiv materiallarına əsasən 23 villanın, onların sahiblərinin, villaların Qərbdən dəvət olunmuş memarlarının adlarını monoqrafiyasında dərc etdirmişdir. Müəllif, bu villaların Bakı kəndlərinin, xüsusilə Mərdəkanın şəhərsalma inkişafındakı rolunu vurğulamaqla, M.Muxtarovun, H.Z.Tağıyevin, T.Aşurbəyovun, Ş.Əsədullayevin və s. neft milyonçularının bağ-villalarının baş planlarını, fotolarını təqdim edir. İlk dəfə olaraq, oxucunun gözü önündə nə vaxtsa (xüsusilə Sovet dönməində) girişi qadağa olunmuş yeni tip memarlıq nümunələrinin səhifəsi açılmış olur. Şamil Fətullayev-Fiqarovun fədakar əməyi məhz onun qadağa illərində həmin obyektləri tədqiq etməsindədir.

Alimin daha bir fədakarlığı onun hər kəsin ehtiyatla yanaşdığı kapitalizm dövrü memarlığının tədqiqindədir. O, zamanından asılı olmayaraq orta əsrlərdən başlayaraq, Sovet dönməinə kimi Abşeronun müxtəlif tipli abidələrini tədqiq etmiş, ilk dəfə olaraq memarlıq elmində abidələrin təsnifatını işləmişdir. Şamil müəllim eləcə də müxtəlif tipli abidələrin hansı dövlət başçılarının dövründə, kim tərəfindən sifariş olunmasını və ustad-memarların adlarını abidələr üzərindəki epiqrafik kitabələrdən müəyyənləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə fundamental tədqiqat işi olan bu monoqrafiya, baş planları, cizgiləri, fotoları, arxiv sənədləri ilə zəngin olmaqla, müəllifin silsilə monoqrafiyaları kimi oxuculara böyük hədiyyəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ş. Fətullayev-Fiqarov. Abşeron memarlığı. Bakı, 2013.

Açar sözlər: Ş. Fətullayev-Fiqarov, Abşeron memarlığı, hərbi-müddadiə, dini, mülkü, xatirə tikililəri.

Rahiba Aliyeva (Azerbaijan)

Зодчество Абшерона в исследованиях

Шамиля Фатуллаева-Фигарова

Статья посвящена формированию архитектурных и градостроительных особенностей архитектуры Абшерона в зависимости от социально-экономических, климатических и географических признаков в исследованиях Шамиля Фатуллаева-Фигарова. Шамиль Фатуллаев изучил военные, гражданские, мемориальные сооружения и Абшеронские виллы нефтяных магнатов XIX-XX вв. в 24 из 39 сел Абшерона с натуры и по архивным материалам. Его монография «Зодчество Абшерона», как фундаментальный научный труд, включает в себя классификацию, архитектурно-планировочную структуру, объемно-планировочную и композиционную структуру архитектурного наследия Абшерона начала XX века, а также информацию об архитекторах и заказчиках этих зданий. Шамиль Фатуллаев-Фигаров является первым исследователем архитектуры периода XIX-XX вв.

Ключевые слова: Шамиль Фатуллаев-Фигаров, архитектура Абшерона, военно-оборонительные, религиозные, гражданские, мемориальные сооружения.

Rahiba Aliyeva (Azerbaijan)

The architecture of Absheron in

Shamil Fatullayev-Figarov's researches

The article is dedicated to the formation of architectural and town-planning peculiarities of the architecture of Absheron depending on socio-economic, climatic and geographic signs in Shamil Fatullayev-Figarov's investigations. Shamil Fatullayev has studied military, civil, memorial structures and oil magnates' villas of the XIX-XX cc. in 24 from 39 villages of Absheron from the model and according to archive materials. His monograph "Architecture of Absheron" as a fundamental work includes the classification, architectural-planning, volumetric-planning, compositional structure of architectural heritage of Absheron at the beginning of the XX century as well as the information about architects and customers of these buildings. Shamil Fatullayev is the first researcher of the architecture of the XIX-XX cc.

Key words: Shamil Fatullayev-Figarov, architecture of Absheron, military-defensive, religious, civil, memorial structures.